"Imposition of occupations on women"

Dr. Kalpana Jawlekar

स्त्रियांवर लादले ~~मेल्ले~~ व्यवसाय

आज आपल्या समाजात आपल्या मनासारखे किंवा आपल्याला चांगल्या तऱ्हेने करता येणारे काम करायला मिळणे एकूणच फार कमी पहायला मिळते. परंतु आर्थिक कारणाने घराबाहेर पडलेल्या स्त्रीवर तर केवळ ती स्त्री आहे या कारणाने कित्येक व्यवसाय लादले जातात.

या पूर्वीच्या इतिहासातील परंपरेमुळे स्त्रीकडे आलेल्या घरकामाव्यतिरिक्त स्त्री जेव्हा समाजामध्ये काम करायला बाहेर पडते तेव्हा तिचा पुरुषाप्रमाणे एक व्यक्ती म्हणून विचार करून तिला काम दिले जात नाही. तिला कोणतेही काम दिले जात असताना ती स्त्री आहे या गोष्टीचा विचार केला जातो.

एकूण पाहता असे दिसून येते की, बहुतेक ठिकाणी स्त्रीला मिळालेले काम तिची समाजातील मर्यादित भूमिकाच स्पष्ट करते. उपभोगाची वस्तू किंवा सजावटीचा भाग समजले जाणे, समाजाची कोणत्या तरी प्रकारे सेवा करणे किंवा एखाद्या कामात पुरुषाची मदतनीस होणे ही भूमिका बहुतेक स्त्रियांच्या वाट्याला येते. पुष्कळ वेळा वरवर पाहता स्त्रीला दुसरे काही काम दिलेले असले तरी खरोखरी तिला वरीलपैकी कोणती तरी भूमिका पार पाडावी लागते असेही दिसून येते.

निरनिराळ्या वर्गातील स्त्रियांवर लादले गेलेले व्यवसाय

श्रमिक वर्गात शेतीच्या कामात पडेल ती मजुरी स्त्रीला करावी लागते. इतर क्षेत्रांतही ज्या प्रकारचे काम कमी महत्त्वाचे, केवळ कष्टाचे असेल तेच बहुतकरून स्त्रीच्या वाट्याला येते.

मध्यमवर्गातील स्त्रियांवर लादल्या गेलेल्या कामापैकी काही म्हणजे, कारकून, स्टेनो-टायपिस्ट, रिसेप्शनिस्ट, अत्यंत कमी दरात साधे साधे शिवणकाम, शिकवण्या करणे (पुष्कळदा श्रीमंतांच्या उनाड मुलांच्या), दुकानात उभ्या राहणाऱ्या किंवा घरोघर फिरणाऱ्या विक्रेत्या इत्यादी होत.

याशिवाय काही व्यवसाय असे आहेत की जे श्रमिक व मध्यम दोन्ही वर्गांतील स्त्रियांना किंवा असे म्हणता येईल की दोन्ही वर्गांच्या सीमारेषेवर उभ्या असलेल्यांना, परिस्थितीनुसार करावे लागतात. उदा. – नर्स, सुईण, दुसऱ्याच्या मुलांना शाळेत पोहोचवण्यासारखी कामे, दुसऱ्याच्या घरी स्वयंपाक करणे इत्यादी जी कामे निश्चितपणे श्रमिक वर्गातील समजली जातात त्यांच्यापेक्षा ही कामे करणे मध्यमवर्गीय स्त्रीला जास्त बरे वाटते, कारण त्यात 'मध्यमवर्गीय प्रतिष्ठे'ला फारसा धक्का लागत नाही. अशा प्रकारचा व्यवसाय आपल्यावर लादला गेला आहे हे स्त्रीच्या लक्षात येणे जास्त कठीण असते.

स्त्री ही उपभोगाची वस्तू – वेश्याव्यवसाय

आणि आता वेश्याव्यवसाय ! समाजातील प्रत्येक जागरूक नागरिकाला, आपल्या समाजात हा व्यवसाय स्त्रीला करावा लागतो म्हणून चीड आली पाहिजे तो व्यवसाय ! अगदी उघड उघड वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियाही अर्थार्जनाचे दुसरे काहीच साधन न राहिल्यामुळे या व्यवसायात पडलेल्या असतात. त्यांचे तारुण्य संपल्यावर त्यांचे काय होते त्याची अर्थातच समाजाला काही पर्वा नसतेच. पण त्या प्रत्यक्ष व्यवसायात असतानासुद्धा कसेबसे पोट भरण्याइतकेच पैसे त्यांना मिळतात. कारण बहुतेकांना हाताशी धरणारे दादा किंवा वयस्कर स्त्रिया असतात. मिळतीचा मोठा भाग ही मंडळीच बळकावतात.

" समाजामध्ये अशा स्त्रिया असणे अवश्यक आहे, त्यामुळे बाकीच्या सभ्य स्त्रियांचे चारित्र्य सुरक्षित राहते " असे म्हणणारे पुष्कळ महाभाग असतात. यांच्या घरातील स्त्रिया सुरक्षित रहिल्या म्हणून इतर असहाय्य स्त्रियांचा बळी देण्यास तयार असणाऱ्यांचा हा विचार स्वार्थी आणि नीच तर आहेच. पण हा व्यवसाय समाजाच्या एकूण स्वरूपामुळे निर्माण झालेला आहे हेही यांच्या लक्षात येत नाही. आणि समाजाच्या या स्वरूपामुळेच इतर स्त्रियाही खरोखर सुरक्षित नसतातच.

उघड वेश्याव्यवसायाशिवाय इतर अनेक प्रकारांनीही हा व्यवसाय स्त्रियांवर लादला जातो. देवदासीसारख्या देवाच्या नावाने मुलीना राजरोस वेश्या बनवणाऱ्या प्रथा आहेत. कर्नाटक व गोव्यात अनेक वर्षापासून रूढ असलेली ही पद्धत अजूनही चालू आहे. लहानपणीच मुलीला ' देवाला' वाहिले जाते. पिढयान पिढयांच्या संस्कारांमुळे तिच्या आई वडलांनाही आपण हे पुण्य कर्मच करत आहोत असे वाटते. समाजातील तथाकथित उच्चवर्गानो धर्माच्या नावाने स्वतःच्या फायद्याकरता श्रमिक वर्गावर लादलेल्या कल्पनांचे हे एक बोलके उदाहरण. धर्माच्या सर्वात हिडीस स्वरूपापैकी हे एक आहे.

अनेक आदिवासी विभागांमध्ये, जेथे वेठबिगारी अजूनही चालू आहे तेथे अशी पद्धत आहे की वेठीच्या मजुराने लग्नाकरता जमीनदाराकडून कर्ज घेतले की (आणि त्याला ते घ्यावेच लागते,) लग्नाची ' पहीली रात्र ' वधूने जमीनदाराबरोबर घालवायची. हा तर राजरोसपणे घेतला जाणारा उपभोग ! पण एकूण पाहता कोणताही जमीनदार आपल्या शेतावर राबणाऱ्या कोणत्याही स्त्रीचा उपभोग घेऊ लागला तर बहुतेक तिचा वाली कोणी नाही.

उत्तर प्रदेशामधील डोंगराळ विभागात असे आढळून येते की लग्नाकरता घेतलेले कर्ज शेतमजूर फेडू शकला नाही, तर त्याच्या बायकोलाच घेऊन जायचे आणि तिला वेश्याव्यवसायाला लावायचे.

अशा प्रकारे देशभरच्या खेडयांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या स्त्रियांना निरनिराळ्या तऱ्हेने फसवून त्यांचे आयुष्य कायमचे उध्वस्त केले जाते.

शहरांमध्येही डान्सिंग क्लब'च्या नावाखाली पाश्चत्य वातावरणाच्या क्लब्सच्या मुखवटयाआड दडून हे व्यवसाय केले जातात. तसेच ' कॉल-गर्ल ' या नावाने अत्यंत श्रीमंती थाटाच्या हॉटेलामध्ये किंवा अन्य प्रकारांनी धंदा करण्याच्या जाळ्यात मध्यमवर्गातील मुलींना ओढले जाते. मोठमोठ्या उद्योगधंद्यामध्ये काम करणाऱ्या मुलींपैकी काहींना तरी मालकाच्या वासनेला बळी पडावे लागते. किंवा त्यांच्या शरीरविक्रयाचा उपयोग धंद्याच्या बरकतीकरता करून घेण्यात येतो.

सिनेमाच्या धंद्यातील परिस्थिती तर विचारायलाच नको ! तेथील 'एक्स्ट्रा' नटया की ज्यांना कधीच खऱ्या अभिनयाचे किंवा प्रसिद्धी मिळण्यासारखे काम मिळत नाही, त्यांचे या क्षेत्रातील आयुष्य कशा प्रकारे जाते ?

या व अशा प्रकारे, स्त्रीची उपभोगाची वस्तू म्हणून असलेली समाजातील भूमिका भयंकर स्वरूपात बघायला मिळते.

स्त्री हा सजावटीचा भाग

शोभेची वस्तू, सजावटीचा एक भाग म्हणून वेगवेगळ्या प्रकारे स्त्रीचा उपयोग केल्याचे दिसून येते.

पैसेवाल्यांच्या घरात फ्रीज, टी. व्ही. प्रमाणेच सुंदर बायको असली तर त्याची प्रतिष्ठा (!) समाजात वाढते. काही ठिकाणी अशा सुंदर बायकोचा वरिष्ठाला मिळालेला सहवास बढतीला मदत करतो.

रिसेप्शनिस्ट, हवाई-सुंदरी ('एअर होस्टेस'चे भाषांतर करताना त्या शब्दांतच आपल्या लोकांनी सुरूपतेची अपरिहार्यता समाविष्ट करून टाकली.) या कामाकरता सुंदर तरुणीच का लागते ? कोणत्याही मालाची जाहीरात करताना–मग त्या वस्तूचा स्त्रीशी संबंध असो किंवा नसो–स्त्रीचा फोटो लावण्याची किंवा छापण्याची आवश्यकता काय ?

समाजातील या वातावरणाचा परिणाम इतका तीव्र आहे की सुशिक्षित मध्यमवर्गीय स्त्रीला सुद्धा जास्तीत जास्त चांगले दिसणे ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट वाटते. तसे करणे हा तिच्या नित्यकर्मातील एक महत्त्वाचा भाग बनून गेला आहे. रूपाला सर्वात जास्त महत्त्व देण्यात काही कमीपणा आहे असा विचारही तिच्या

ाही. आणि आजच्या या भांडवलशाही हमी घडते त्याप्रमाणे, मध्यमवर्गातील प्रतिबिंब श्रमिक वर्गातील स्त्रियांमध्येही

माण, वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या रूढी-परं- प्रभावामुळे तथाकथित खालच्या जातीतील ना स्वत:लाही आपण कनिष्ठ आहोत असेच , तसेच या विषयात स्त्रीचे झाले आहे. पुरुषा- सी स्वत:ला कनिष्ठ समजते.

सेवा करणारी स्त्री

सेवावृत्ती हा तर स्त्रीचा स्थायीभाव आहे असे आपल्या समाजात समजले जाते. नाहीतर ती स्त्री कसली ? नर्स म्हटले की आपल्या डोळ्यासमोर न चुकता स्त्रीच उभी राहाते. पुरुष-नर्स केवळ अपवाद म्हणूनच दिसतात. स्त्री–रोग्यांकरता स्त्री-नर्सेस् आणि पुरुषांकरता पुरुष-नर्सेस् उपलब्ध असण्याइतके पुरुष या पेशामध्ये का असू नयेत ? त्यामुळे हे काम अधिक सहजतेने नाही का केले जाणार ?

मोलाने घरकाम करणाऱ्या बहुतांशी स्त्रियाच असतात. सेवा करणे ही स्त्रीची सहजप्रवृत्ती समजली गेल्यामुळे ज्या कामाकरता बाईला नेमलेले असते त्यापेक्षा जास्त काम कित्येकदा तिच्याकडून करून घेतले जाते आणि ते 'घरकाम' असल्यामुळे करणारीच्याही ही गोष्ट लक्षात येत नाही.

मदतनीस स्त्री

सर्वच व्यवसायामध्ये, पुरुष अधिकारी आणि स्त्री त्याची सेक्रेटरी किंवा निदान हाताखालची अधिकारी असेच दृश्य बहुतेक वेळा बघायला मिळते. सहशिक्षण देणाऱ्या शाळांमधील, तसेच कॉलेजांमधील शिक्षकांमध्ये जास्त संख्या पुरुष–शिक्षकांची असते, आणि अशा संस्थांमध्ये मुख्याध्यापक किंवा प्राचार्य पुरुषच असतात. अगदी डॉक्टरीसारखा व्यवसाय घेतला तरी, जेव्हा नवरा-बायको दोघेही डॉक्टर असतात तेव्हा, नवऱ्याने घेतलेल्या शास्त्राच्या शाखेला मदत होईल अशा प्रकारेच आपल्या शिक्षणाचा उपयोग बायकोने करावा अशी बहुधा अपेक्षा असते. मग एखाद्या शाखेत ती स्वत: कितीही कुशल असो... इतर कोणताही व्यवसाय पुरुष करीत असेल तेव्हाही त्याला पूरक असाच व्यवसाय स्त्रीने करावा अशी अपेक्षा असते. शिक्षणाचा उपयोग शक्य तेवढे पैसे मिळवण्यासाठी केला पाहिजे, आणि नवरा-बायको हे एकमेकांचे मित्र नसून बायको म्हणजे नवऱ्याच्या मालकीची एक वस्तू आहे, या दोन चुकीच्या समजुती याच्या मुळाशी आहेत.

ही झाली शहरामधील बौद्धिक श्रमाच्या [illegible] परिस्थिती. शहरी श्रमिकांच्या केवळ कष्ट कराव्या लागणाऱ्या तसेच कमी अधिक तंत्रज्ञान लागणाऱ्या कामांमध्येही अशीच परिस्थिती आहे. एखाद्या बांधकामाच्या जागी स्त्रीपुरुष मजूर काम करीत आहेत आणि मुकदमाचे काम स्त्री करत आहे असे दृश्य कधीतरी दिसते का ?

ज्या बायका कारखान्यात काम करतात त्यांना चांगले काम मिळाले असे बाहेरून पाहणाऱ्याला वाटते. परंतु तेथेही त्यांना शक्य तेवढे बिनकसबी काम देण्यात येते. स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी पगार दिला तरी चालतो. पगार कमी दिला जातो याचे कारण काम करणे हा स्त्रियांचा हक्क समजला जात नाही.

निरनिराळ्या कामांकडे श्रेष्ठ – कनिष्ठ म्हणून बघण्याची आपल्या समाजाची दृष्टीच चुकीची आहे. आणि काही कामे एकदा कनिष्ठ ठरवल्यानंतर, याच समाजात स्त्रीलाही कनिष्ठ समजले जात असल्यमुळे स्त्रीला बहुतकरून तशीच कामे मिळतात. काम करणाऱ्यांपैकी सर्वांना निर्मितीचा आनंद मिळू शकेल अशा प्रकारे श्रमविभागणी झाली तर ही परिस्थिती बदलू शकेल.

स्त्रियांच्या वाट्याला अशी कामे का ?

आजच्या समाजातील स्त्रीचे स्थान अशा प्राकरचे असण्याचे कारण म्हणजे ज्या काळापासून मानवी समाजात खाजगी मालमत्ता बाळगण्याची पद्धत सुरू झाली, तेव्हापासून पुरुषाने कमावून आणायचे आणि स्त्रीने घर सांभाळायचे अशी पद्धत सुरू झाली. ज्यावेळी शेतावर काम करणाऱ्याला खंडाने जमीन देण्याची पद्धत सुरू झाली, तेव्हा जमीन मालकाला खंड जरी फार मोठा द्यावा लागत असला तरी खंडाने जमीन घेणाऱ्याच्या मनात खाजगी मालकीची भावना होती. याचकाळी, विणकर, लोहार, सुतार वगैरे स्वत:ची उत्पादनसाधने

बाळगणारे छोटे कारागीर होते. अशा प्रकारच्या 'खाजगी मालकी'ची कल्पना असलेल्या समाजव्यवस्थेत बायकोलाही खाजगी मालमत्तेचा भाग समजले जाऊ लागले. औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या आजच्या समाजव्यवस्थेतही कुटुंबप्रमुख पुरुष व सगळ्याचा मालक तो अशीच पद्धती आहे. नवऱ्याचा उल्लेख 'मालक' किंवा 'यजमान' म्हणून अजूनही केला जातो.

समाजव्यवस्थेचा स्त्रीच्या परिस्थितीशी संबंध

आजच्या समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रीचे हे स्थान बदलणे कठीण आहे. कारण या समाजात प्रत्येक काम 'नफा' मिळवण्याकरता केले जाते. आज समाजातील प्रत्येक वस्तू, मुख्यत: विकली जाण्याकरिता आहे. जनतेला आवश्यक त्या वस्तू उपलब्ध करून देणे हा आजच्या उद्योगधंद्याचा उद्देश नाही; तसाच प्रत्येक व्यक्तीला काम मिळावे, उत्पादनाच्या कामात भाग घ्यायला मिळावा असाही नाही. तेव्हा स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून वागवले जावे आणि उत्पादनात सहभाग मिळावा ही गोष्ट तरी कशी शक्य होणार ?

ज्या समाजात मूठभर लोकांच्या फायद्याकरता समाज राबत आहे त्या समाजात हा बदल शक्य नाही, आणि वर वर्णन केलेल्या व्यवसायांमधून स्त्रियांची सुटका होणेही शक्य नाही. आजच्या समाजातून वेश्याव्यवसाय जो स्त्रीवर्गाचे सर्व तऱ्हेने आणि सर्वांत जास्त शोषण करीत आहे तो दूर करण्याचे ठरवले तरी बाकीची परिस्थिती बदलल्याशिवाय ते शक्य होणार नाही. आज मुंबईसारख्या शहरात उद्योगधंदे खूप आहेत, परंतु कामगाराला राहायला जागा मिळत नाही. उद्योगधंदे दोन-चार शहरांमध्ये केंद्रित होणे हे भांडवलदारांच्या दृष्टीने सोयीचे असते. त्यांचा दळणवळणाचा खर्च वाचल्यामुळे ते जास्त फायद्याचे असते... पर[illegible] परिस्थितीचा कामगारावर असा परिणाम हो[illegible] त्याला आपले कुटुंब शहरात आणता येत नाही [illegible] वेश्येकडे जाण्याचा मोह होतो. आणि संसार [illegible] तरी तो इतक्या अपुऱ्या जागेत थाटावा लागतो [illegible] स्वत: व घरातील इतर व्यक्ती या सर्वांचीच को[illegible] तरी प्रकारे कुचंबणा होते. याशिवाय तरुण मु[illegible] भावना भडकवणाऱ्या जाहिरातींची भेट नफेखो[illegible] समाजाला दिलेली असतेच. स्वत:चा धंदा वाढ[illegible] आपण ज्या स्त्रीदेहाच्या जाहिराती करतो त्यांचा [illegible] जातील तरुणांवर काय परिणाम होत असेल याची [illegible] अर्थातच पर्वा नसते ! पुरुषाच्या बेकारीचा प्र[illegible] या प्रश्नामध्ये भर घालत असतो. तरुण मुलांना नो[illegible] नसल्यामुळे त्यांचे लग्न वेळेवर होत नाही आणि मुळे त्यांच्या नैसर्गिक भावनांचे विकृतीत रुपांतर हो[illegible] असे अविवाहित तरुणही वेश्येकडे जाऊ लागतात.

या सर्व गोष्टी याप्रमाणे एकमेकांशी नि[illegible] असल्यामुळे ज्यावेळी सबंध समाजातीलच बेकारी होईल, उद्योगधंद्यांचे केंद्रीकरण राहणार नाही, ज[illegible] दारी व त्याबरोबर येणारे त्याचे इतर परिणाम होतील, तेव्हाच वेश्याव्यवसाय बंद करणे शक्य हो[illegible] तसेच केवळ स्त्री असल्यामुळे कराव्या लागणाऱ्या आ[illegible] व अपमानास्पद अशा इतर व्यवसायांचेही उच्चा[illegible] होऊ शकेल.

याकरता सर्व प्रकारच्या उत्पादनाची साधने स[illegible] जाच्या मालकीची असली पाहिजेत आणि उत्पादन न[illegible] मिळवण्याकरता न होता जनतेच्या गरजा भागव[illegible] साठी झाले पाहिजे. सर्वच व्यवसाय समाजाच्या हि[illegible] करता असले म्हणजे स्त्रियांनाही खरीखुरी समान[illegible] लाभेल. स्त्रीकडे एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून पाहि[illegible] जाईल.

– डॉ. कल्पना जवळे[illegible]

काही निवडक व्यवसायातील स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण (१९६१)

व्यवसाय	डॉक्टर	परिचारक	शिक्षक	वरिष्ठ अधिकारी	कापड-उद्योग कामगार	बुरुड कामगार	झाडूवा[illegible]
एकूण कामकऱ्यांमध्ये स्त्री कामकऱ्यांचे शेकडा प्रमाण	५.५	७७.८	२०.०	१.१	४४.६	५४.२	३७.१